

Sait Çetinođlu: Diyarbekir 1915: Bir Soykırım Laboratuvarı ve İki Soykırım Uzmanı; Vali Dr. Reşit – Mebus Feyzi

Posted on 14/09/2017

Diyarbekir, 1915 Soykırımında bir laboratuvar işlevi görmüş ve soykırım burada bir laboratuvar kadar *incelikle* uygulanmıştır.

Soykırımın en önemli iki failinden biri olan Dr. Reşit [\[i\]](#) İTC'nin kurucularından biridir ve vilayet-i sitte'de *reformları* uygulayacak olan genel vali Hollandalı Westenek'in yardımcısıdır. Reşid aynı zamanda *Kürdistan*'ı aile toprağı olarak gören Emir Bedirhan'ın da damadı olması Soykırımında Kürtleri kitlesele olarak tetikçi olarak kullanmasını kolaylaştırmıştır. Reşid savaş öncesinde Karesi (Balıkesir) mutasarrıfı olarak Ege'deki elen vatandaşların tasfiyesinde görevinde stajını yapmış ve buradaki kadrosu ile birlikte Diyarbekir'e gelmiştir.

İkinci soykırım faili, mebus Feyzi (Pirinççizade-Pirinççioğlu)[\[ii\]](#) eski Diyarbekir mebusu ve 1895-96 Ermeni Katliamlarının baş aktörü Arif'in oğlu olup o da stajını bu dönem katliamlarında tamamlamıştır. Kaderin garip cilvesi olsun; Feyzi vilayet-i sitte'de *reformları* uygulamakla görevli diğer genel vali Norveçli Hoff'un yardımcısıdır.

Reformları uygulamadan sorumlu ikinci adamların Diyarbekirde Soykırımın mimarları ve failleri olarak karşımıza çıkması Osmanlının *reformlardan* ne anladığının açık ifadesi olarak okunabilir.

1914'te Diyarbekir vilayetinin nüfusu, Kürtler, Nasturiler, Keldaniler ve Ermenilerden ibaret bir mozaiktir. Ermeniler çoğunlukla vilayetin kuzey ve kuzey-doğusunda yerleşmişlerdir. Ermeni yerleşim bölgeleri 249 ilçede İstanbul patrikhanesinin nüfus sayımlarına göre 106.867 Ermeni barındırmaktaydı. Kuzey doğu ilçelerinde Lice, Beşiri ve Silvan'da yaşayan Ermeniler Kürtçe konuşurdu. Çevredeki Kürt çoğunluğunun aşiret geleneklerine uymuşlardı.

Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgeler, merkezi yönetime uymadıklarından, erken dönemde İttihatçı Parti'nin şimşeklerini üzerlerine çekmişlerdir. Kırsal bölgelerde durum gerginliğini korurken Diyarbekir merkezinde ise Jön Türkler iktidara geldiğinden beri Taşnak (FRA) kadroları şehrin ittihatçıları ve genel idari makamlar ile dostça ilişkiler kurmaktaydı. Diyarbekir merkez nüfusunun 1/3'ü (45.000) Ermeniler oluşturmaktadır. Ancak Ekonomik güçleri sayılarından daha önemlidir. Diyarbekir'in ticaretinin ve zanaatkar üretimin tekeline ellerinde bulundurmaktaydılar. 1910'ların başında yerel ekonomiyi ele almak amacı ile "İntibah şirketi" ittihatçıların desteği ile kurulmuştu, ancak beklenen netice elde edilememiş oluşu Ermeni burjuvaziyi ittihatçıların hedefi haline getirmiştir. Diyarbekir Ermenilerinin ekonomik gücüne karşı oluşan kıskançlık vilayet Ermenilerinin kolay hedef haline gelmelerine neden olduğunu söylemekte sakınca yoktur. *Seferberlik* adı altındaki müsaderelerde ilk olarak bu kesim ve Ermeni toplum önderleri hedef alınmıştır. Cumhuriyet döneminde soykırımın diğer faillerini Ermenilerden el konan işletmelerin başında görmek,

İttihatçılarca (1. Jöntürk) başlanan operasyonun Kemalistlerce (2. Jöntürk) bitirildiğinin göstergelerinden biridir. Müsadereleri yöneten Attarzade Hakkı'yı Kemalist dönemde ipek fabrikaları sahibi olarak görmek şaşırtıcı değildir.

Diyarbakir vilayeti yoğun bir ermeni nüfusunu barındırmasıyla birlikte sürgün kervanlarının geçit yeri olması; yerli Ermenilerin vilayetten sağ çıkamadığı gibi, bir şekilde buraya kadar sağ olarak gelebilmiş olan ve yolu bu vilayetten geçen kurban kervanlarının da mezarı olmuştur.

Hem Diyarbakirli Ziya Gökalp'ın^[iii] merkez-i umumi üyesi olması ve soykırım faillerinin ziya'nın yakın akrabası olmasının yanında Reşid'in Bedirhanilerin damadı oluşu Kürtleri soykırımda etkin ve kitlesel olarak tetikçi görevini yüklenmelerini kolaylaştıran etkenlerden biridir. Özellikle kürt egemenlerce seferber edilen yoksul halk kitlesel olarak görev almışlardır.

3 Ağustos 1914'te Diyarbakir'de ilan edilen "Umumi Seferberlik" ve bunu takip eden askeri müsadereler yine yerel ittihatçı çevrelere Ermeni işadamlarının durumunu sarsma imkanı vermiştir. Seferberlik ile şehir Ermenileri eksilmiş ve pek çok zanaatkar ordu ve devlet için çalışmaya gitmiş, Asker toplama bahanesi ile şehirde ve vilayetin köylerinde jandarma müdahaleleri artmıştır. Ancak ittihadın yerel ekonomiyi yıkma amacı en çok *ordu için gerekli malzemeler* adı altında yapılan *el koymalar* ile açığa çıkmıştır. "Tekalif-i harbiye" askeri komisyonu hemen sivil bir komite olan "Ahz ve Sevki-i Asker" ile bağlanmıştır. Bu komitelerin tüm üyeleri Diyarbakir'in Jön Türkleri arasından seçilmiştir. Bunların ittihadın sorumlu katibi Attar Hakkı ve parti delegesi Cercisağazade Kör Yusuf (Göksu) bulunmaktadır. Vilayetin her kazasında bu komitenin şubeleri bulunmaktadır. Bu komiteler vilayette keyfi idareyi olağan hale getirmiş. Faaliyetlerini Ermenilerin yoksullaştırılmasına ve mallarının müsaderesine yöneltmiştir. Bunlar Diyarbakir'deki Hıristiyanların dükkan ve depolarını her türlü bahane ile boşaltmaktadırlar. Özellikle Beşiri ve Silvan kazalarındaki 110 köyde un depoları arpa, darı stokları, zeytinyağı depolar şiddetli bir operasyon ile talan

edilmiştir. Ayrıca atlar, katırlar, koyun, ineklere de el konmuştur. Kürt talancıların saldırıları Beşiri - Bitlis yolu üzerindeki tütün tarlalarını yakıp yıkmış ve yörenin en önemli geçim kaynağı yok edilmiştir.

İttihatçıların en belirli hareketi Diyarbakır çarşısı yangınıdır.[\[iv\]](#) Bu olayda 1080 dükkan ve atelye kül olmuş, 13 fırın, 3 han, 14 marangozhane 18 - 19 Ağustos 1914 akşamı yok olmuştur. Fransız ve İngiliz konsolosları ve tüccarların verdiği sayılara göre zarar ziyan yarım milyon Türk lirası kadardır. Şahitlere göre, operasyon polis komiseri Gevranızade Memduh tarafından intibah şirketi başkanı ve Diyarbakır mebusu Pirinççizade Feyzi tarafından organize edilmiştir. Feyzi merkezi ittihat üyelerinden Ziya Gökalp'ın dayısıdır. Bu yangından yerel Jön Türk üyelerinden Attar Hakkı ve Cercisağazade Kör Yusuf da sorumludur. Yangını söndürmek için hiçbir şey yapılmamış, Polis ve jandarma dükkan sahiplerine yangına müdahale etmelerine engel olmuş, mallarını bile kurtarmaya fırsatları olmamıştır. 1 Ekim 1914'te atanan yeni vali Hamid bey Çarşı yangınında sorumluluğu aşıkâr olan komiser Memduh'u azletmiş ama başlıca düzenleyicilerine dokunmamıştır. Memduh, Feyzi'nin araya girmesi ile beraat etmiş, Adana vilayetine tayin edilmiştir. Oradaki görevi de aynı olacaktır. Kundaklama! 6 Eylül'de kent yeniden talan edilir. Kürt askerleri Van'a gitmeden önce kenti yağmalarlar.

Memduh Reşid'in valiliğe getirilmesiyle geri getirilecek önce Diyarbekir ardından da Mardin'de Soykırımını organize edecektir.[\[v\]](#)

Vilayetin en etkin kişisi olan mebus Feyzi Almanya'dan yeni dönmüştür. Almanya izlenimlerini nakleder. Diyarbekir'deki Büyük Britanya'nın konsolos yardımcısı Thomas Mıgırdıçyan *Hatıratında* 27 Ağustos 1914'te yaptığı konuşmayı nakleder. Konuşma sırasında mebusun evinde anne tarafından dayısı müftü İbrahim' de bu konuşmanın şahididir. Feyzi konuşmasında Almanya'nın askeri gücüne güvenini doğrular ve savaşta tutacağı tarafı belirtir. Ona göre Türkiye üstün çıkarlarının doğrultusunda, Almanya'nın yanında olmalıdır. Çünkü Almanya, Osmanlı İmparatorluğunun kaybettiği toprakları Mısır,

Libya, Tunus, Cezayir, Rumeli, Ege adaları, Girit, Kıbrıs, Kafkası ve Hindistan'ı ona vermeyi vaat etmiş böylece 300 milyonluk bir Müslüman imparatorluğu yeniden kurulabilecektir.[\[vi\]](#)

Britanya konsolos yardımcısı, Feyzi'nin ağzından Kafkasya'da Ermenilerin Ruslara karşı isyan ve karışıklık çıkartmayı reddetmesi hususunun ne kadar büyük bir hayal kırıklığı yarattığını duyacaktır. Bu da Taşnak şeflerinin Dr. Şakir ve Ömer Naci'nin tekliflerine verdikleri net red cevabının Jöntürk çevresinde ne kadar hızla yayıldığını ispat etmektedir.

İttihatçı mebus Feyzi *reformlar* hususunda da çok sert tepkiler vermektedir: “Eğer Ermeniler bu yolda devam ederlerse bu onlara çok pahalıya mal olacak. İngiltere, Fransa, Rusya onlara yardım edip kurtaramayacaklar. Biz ise ne istersek yapabiliriz, Alman ve Avusturyalı müttefiklerimiz ağızlarını açmaz. [\[vii\]](#) Diplomatın ağzı bu kadar açık sözden şaşkın açık kalınca, Feyzi ona; “İlkbahar'da Almanya'ya Osmanlı Meclisi delegasyonu ile gittiğini ve orada tüm öğrendiklerinden bu sonuçlara vardığını” anlatır.[\[viii\]](#) Bu sözlerden Ermeni Soykırım'ına Almanya ve Avusturya'nın dahlinin görmezden gelmenin ötesinde olduğunu anlamak mümkündür.

Birkaç gün sonra Mıgırdıçyan, Britanya konsolosluğunda Feyzi ile ikinci kez karşılaşılır. Bu kez yanlarında Mebus Kamil bey de vardır. Thomas Mıgırdıçyan bu gidişata göre tekalif-i harbiyye'nin kısa sürede Ermenileri iflas ettireceğini söyler. Ve Mebusların aslında tüm vilayet halkını temsil ettiklerini bu komisyonun iki şefi Attar Hakkı ve Cercisağazade Kör Yusuf'a gidip müdahale etmeleri gerektiğini söyler. Çünkü Ermenilerin yok olurken, ticareti tanımı ve bölgenin servetini de yok ettiklerini ekler.

Böylece “savaşın damarı kesilir, Türkiye yok olur” der. Feyzi'nin reaksiyonu ise, Jön çevresinde hakim olan seferberlik arifesinde inanılan düşünceyi temsil eder: “Ermeniler biraz daha fazla düşünmeli, çünkü azınlıktalar. Yok edilirlerse varlıkları biter, bize gelince biz çoğunluğuz. Yarısı ölürse diğer yarısı hala varlığı sürdürür. Ayrıca 200 yılda

kaybettiklerimizi geri alacağız. Hatta fazlasını” Konsolos yardımcısı sözlerin aksiliğinden şaşkın, bir acı diplomatlığını unutarak söylenmemesi gereken şekilde cevap verir. “Almanya sizi yutacak, uşağı olacaksınız!” der.[\[ix\]](#) Bu konuşma Türkiye’de savaş arifesinde şark vilayetlerinde hakim olan halet-i ruhiyeyi temsil eder. 18 Şubat 1920’de İstanbul’da divan-ı harp önünde eski Bitlis - Musul sivil müfettişin açıklamaları ile ittihatçıların projeleri bir kez daha ispatlanmıştır. Bu zat 1914 Ağustos’unda İstanbul’dan dönüş yolculuğunu ittihadın en üst düzey bir üyesi ile yaptığını anlatır. Yanlarında Diyarbakır’dan Ermeni bir mebus İstefan Çıracıyan da vardır. Çıracıyan 1915’te katledilecektir. Yolda Feyzi, mebusa “Ermeniler bize karşı hata ettiler ve yabancı aracılığını aradılar.” -“Bu size pahalıya patlayacak, geleceğiniz tehlikededir” der. Hoff ve Westenek adlı müfettişlerin istifa ettirildiğini öğrendiklerinde Feyzi “İşte şimdi göreceksiniz reform istemek nedir.” diye haykırır.[\[x\]](#)

10 Eylül’de Tomas Mıgırdıçyan teklif-i harbiye komisyonu müdür Cercisağazade Kör Yusuf’a (ittihadın Diyarbakır delegesi) gider ve ona komisyonun Müslüman ve Hıristiyanlardan toplanan savaş yardımının eşit miktarda olmadığını Hıristiyanların 5/6 savaş masrafını yüklediğini, oysa halkın 1/3’ünü teşkil ettiklerini anlatır. Kör Yusuf ise; “Ermeniler çok zengindir. Tüm Diyarbakır ili de vilayetin ticareti, tarımı, zanaatı ellerindedir, çok paraları var versinler” dedi. Konsolos yardımcısı ise Kürt ağaların paşa ve beylerin çok daha zengin olduğunu vurguladıktan sonra, onların da çok parası var der. Ama komisyon başkanı fikrinden dönmez. Bunun üzerine Tomas Mıgırdıçyan “Ermenileri talan eden Türkler altın yumurtlayan tavuğu öldürecekler”[\[xi\]](#) der.

Dr. Reşid 25 Mart 1915’te Diyarbakır’e geldiğinde orada yapılacak operasyon hakkında kesin talimatla geldiği gibi, Feyzi de vilayetteki işleri oldukça kolaylamıştır. Reşid’in Mart sonunda Diyarbakır valisi olması da tesadüfi değildir. Merkez Komite’den ve Talat’tan kesin emirler almıştır. Bu vilayet için, iki yıl süresince mutlak hakimdir. Sadece dahiliye vekaletine karşı sorumludur. Yeni vali beraberinde ekibini getirmiştir. Dr. Reşid hükümet konağına bir telgraf merkezi kurarak dahiliye vekili Talat ile doğrudan iletişim sağlar. Valinin ilk işlerinden biri de milis oluşturmak olur. Bu da Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinden başka bir

şey değildir. Bunu pek çok şahit ve hatta Reşid de kabul etmiştir.[\[xii\]](#)Nisan ayının başından itibaren Diyarbakir’de çok iyi tanınmış iki azılı katil olan (albay rütbesiyle) Cemilpaşazade Mustafa ve binbaşı Yasinzade Şevki’ye (Ekinci) çevredeki tüm suçluları toplayıp, 11 tabur kurma görevi vermiştir. Her bir taburda 500 kişi vardır. 11. Tabura *kasap taburu* denmektedir. Bu taburlara /çetelere şiddete eğilimli olan subaylar ve subay rütbesi verilen milisler komuta etmektedir.[\[xiii\]](#) Bu miliste olmak öyle imkânlar sağlamaktadır ki, bazıları 500 liraya kadar ödeme yapıp milise katılmak isterler.

Vali Reşid, Nisan başında ayağının tozuyla verdiği emirle- ki bu emir, Diyarbakirdeki Soykırımın önceden Talat ile birlikte tasarlandığını gösterir- Nisan’ın ilk yarısında vilayette ve köylerinde asker kaçakları avı başlatılır. Ancak 16 Nisan’da bu aramaların şekli değişerek Ermeni mahallesi jandarmalar tarafından çevrilir, polisler Çerkez çeteler ve milisler de yanlarındadır, damlara sığınmış sözde kaçakları yakalamak amacı ile evlerdeki silahlar aranır. Ermeni şahitlere göre tutuklanmalar öncelikle gençleri hatta asker yaşına henüz gelmeyenleri hedef almaktaydı. Ev aramaları da aşırı şiddet içerip pek çok tecavüz gözlemlenmiştir. Aynı kaynaklara göre yaklaşık 300 erkek aralarında cemaat ileri gelenleri de dahil olarak tutuklanır ve operasyon sonunda merkezi hapis haneye nakledilirler. Üç gün sonra 19 Nisan’da dini cemaat konsey üyeleri yardım kolları ve cemaat yöneticileri de tutuklanıp hapsedilirler.[\[xiv\]](#)

Şehrin sokaklarında teşhir edilen bu adamlara çektirilen işkenceler Amerikalı ve Türk şahitlerce doğrulanmıştır. Valinin işkencecileri zalim ve inanılmaz eziyetlerini Rasul Hayri polis komiseri yönetiminde bu zavallılar üstünde en aşırı ölçüde uygulamışlardır.

Bugün Eski cezaevi çevresinde yapılan kazılarda çıkan kemiklerin bu kurbanların kemikleri olduğuna ilişkin yeterince kanıt mevcuttur.

Soykırımın hayata geçirilmesi için gerekli koşullar yerine getirilmiştir. Artık liderleri ve direnebilecek unsurları yok edilen korunmasız Ermeni halkına Soykırım uygulaması kolay

olacaktır. Diyarbakır ve çevresi Ermeni halkı vali Reşid'in iki yıllık mutlak yönetiminde yok edilerek tarihsel topraklarından kazınır!

Dipnotlar

[i] Dr. Reşid, 1919'da tutuklu olduğu (herkesin elini kolunu sallayarak çıktığı) Bekirağa bölüğünden *kaçırılır*. İntihar ettiği söylenir. Ancak ölümü şaibelidir, pervasız Reşid'in konuşması kimsenin işine gelmemektedir. Pervasızlığının örneğini İTC katibi umumisi Mithat Şükrü Bleda'nın anılarında (imparatorluğun Çöküşü s 56-63) görmek mümkündür..

[ii] Feyzi(Piriççioğlu) 1919'da Malta'ya sürgün edilir, sürgünde iken mebus tayin edilir.İngilizler tarafından serbest bırakılan Feyzi tekrar mebus tayin edilerek sonraki yaşamına mebus ve nafia vekili olarak devam eder. Oğlu Vefik Saracoğlu dönemindeki *varlık vergisini* uygulayan aktörlerden olup daha sonra mebus tayin edilmiştir. Vefik , inönü'nün restorasyon hükümetinde vekil olarak görev yapacaktır.

[iii] Ziya gökalp'ın eşinin tanrıdan bir tek dileği vardır: Ziya'dan yarım saat sonra olmak. Zavallı kadın hiç olmazsa yarım saat nefes almak istemektedir!

[iv] Bu çarşı, bakır ve altın işçiliği yapan zanaatkârlar, ipekli, pamuklu kumaş satıcıları, dericiler, halıcılar ve el işlemecileri ile ünlüydü.

[v] Gevranizade Memduh, 1. Meclis'e Ergani mebusu tayin edicektir. Ancak Ankara'ya gelmez. Soykırımında büyük bir servet edinmiş, Kemalist dönemde emniyet teşkilatında komiserlik yapmıştır. Kumara düşkündür. Bir oyunda resti görür ve kaybedince kızını verdiği söylenir. 19302larda sefalet içinde ölür. Ermeni kurbanlardan biri Memduh'un kör ve ekmek dilenirken rast gelmiştir. (Yves Ternon bu gibi durumları *ilahi adalet* olarak niteler. Mardin 1915, bir yıkımın Patolojik anatomisi adlı eserinde *İhali adalete* dair bir çok örnekler verir. Ternon2un bu esri Belge uluslar arası yayıncılık tarafından yayına hazırlanmaktadır)

[vi] Thomas Mıgırdıçyan, Diyarbekir Vilayetindeki Katliamlar, Caire, 1919 s 22-23, aktaran Raymond Kevrkian Lé Génocide Des Arméniens, Odile Jacob, 2006, s 437

[vii] T. Mıgırdıçyan s 24

[viii] T. Mıgırdıçyan s 25

[ix] T. Mıgırdıçyan s 26-27

[x] APC/PAJ Bureau d'information du Patriarcat, 3 786-787, Akt. Kevorkian... s 438

[xi] T. Mıgırdıçyan s 27

[xii] Mehmet Reşid, Hayatı ve Hatıraları, haz. Necdet Bilgi, 1997, s 89

[xiii] Çete reisleri şunlardı; Feridzade Emin, Musullu Yahya Müştak, Fatihpaşaoğlu Hacı Bekir, kasap Niko, Allahutonoğlu Salih, Kasap Şeko, Mardin kapulu Tahir(Tahir Direkçi) , Abdülkadirzade Kemal, Osman Kanon zabıt, Cemilpaşazade Ömer, Çerkez Yaver Şakir (Valinin emir eri), Mufitzade Şeref (Uluğ), Musullu Muhammed, Dellalzade Emin, Zazazade Muhammet, Zazazade Hacı Süleyman, Cercisağazade Abdülkerim (Aksu), Piriñcizade Sıtkı (Tarancı), Halifezade Salih, Ganizade Servet (Akkaynak), Şeyhzade Kadri (Demiray), Piranizade Kemal (Önen), Yazıcızade Kemal, Hacı Bekir, Nurikatibizade Şevket (Asena) Kevorkian... s 439, Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, D. Büyükşehir Bel.Y.1998 s 793-794

[xiv] Tutuklama gerekçe; asker kaçağı olma veya kaçaklara yardım etmektir. 20 Nisan'da bu tutuklamaların ertesinde, Ermeni dini merkezinde P. Mıgırdıç Çılgadyan başkanlığında bir toplantı düzenlenir. Başlıca Ermeni siyasi parti üyeleri ve Ermeni ileri gelenleri, şehrin Katolik ve Protestan temsilcileri şahittir. Günün olaylarına karşı alınacak önlemler ve daha

çok “bir direniş organize etmek gerekli mi yoksa otoritelerin sözlerine inanıp silahları vermek gerekir mi” gibi konular tartışılacaktır. 24 saat süren konuşmalar sonunda; Fransız konsolos yardımcısı Harutyun Kasapyan, Vilayet (resmi çevirmeni) Dikran İlvanyan, Taşnak, Hınçak, Ramgavar parti temsilcileri ve birkaç ileri gelen bir organizasyon oluşturup kendilerini korumayı hükümete kesinlikle güvenmemeyi ittihat’ın vaadlerine inanmama yanlısı olur. Ancak başlarında Khaçadur Dikranyan adlı Meclis-i idare üyesi bir ileri gelen olan gurup ise; kısıtlı imkanları ile ne kadar kendilerini savunabilecekleri ve en iyisi hiçbir şey yapmayalım. Zaten en çok bir ay dayanabiliriz der, onların kararı uygulanır. 21 Nisan sabahı siyasi parti başlıca sorumluları tutuklanır. Taşnaklar, Mihran Basmacıyan, Gıragos Ohannesian, Dikran Çakıcıyan, Hınçak mebuslar, İstepan Çıracıyan ve oğlu Garabet; Tur Abdin’de müdür, diğer oğlu Khosrov; Diyarbekir adliyesinde hakim, Ramgavar partililer; Hagop Oğasapian (resmi çevirmen), Dikran İlvanyan, İstepan Matosyan (bir Amerikan şirketinde müdür), Mısak Şırıgçıyan; Singer şirketi temsilcisi.

Diğer Yazıları: <https://tarihvetoplumlar.com/sait-cetinoglu/>